

Література

1. Переверзева И. А. Проявление индивидуальных различий по эмоциональности в функции контроля за эмоциональной экспрессией / И. А. Переверзева // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 113–117.
Pereverzeva I. A. Projavlenie individual'nyh razlichij pojemocional'nosti v funkcii kontrolja za jemocional'noj jekspressiej [Individual differences in emotional control of emotional expression] // Voprosy psihologii. – 1989. – № 1. – P. 113–117.
2. Крылов А. А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии : учеб. пособие / под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – С. 314–323.
Krylova, A. A., Manicheva S. A. Praktikum po obshhej, jeksperimental'noj i prikladnoj psihologii [Practical diagnostics in general, experimental and applied psychology] / pod obshhej red. A. A. Krylova, S. A. Manicheva. – SPb. : Piter, 2000. – P. 314–323.
3. Саннікова О. П. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / Саннікова О. П. – К., 1996. – 51 с.
Sannikova O. P. Emocijnist u strukturi profesijnyh vlastyvostej osobystosti (na prykladi predstavnykiv socionomichnyx profesij) [Emotionality in the structure of professional peculiarities of the personality] : avtoref. dys. ... dokt. psyhol. nauk : 19.00.01 / Sannikova O. P. – K., 1996. – 51 p.
4. Чебыкин А. Я. Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности / А. Я. Чебыкин // Эмоциональная регуляция учебной деятельности. – М. : АН СССР, 1988. – С. 238–244.
Chebykin A. Ja. Diagnostika social'no-psihologicheskix osobennostej jemocional'noj sfery lichnosti // Jemocional'naja reguljacija uchebnoj dejatel'nosti [Diagnostics of social and psychological peculiarities of emotional sphere of personality]. – M. : AN SSSR, 1988. – P. 238–244.

УДК 159.922.4

О. В. Кихтюк

Received June 19, 2014;

Revised July 17, 2014;

Accepted January 25, 2015.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНОГО
СПІЛКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ**

У статті відображено основні теоретичні підходи щодо поняття спілкування, психологічних особливостей спілкування, комунікації, розглянуто умовні пере-

пони – комунікативні бар'єри, які можуть виникати під час спілкування. Обґрунтовано психологічні особливості толерантності, етнічної та комунікативної толерантності, їх розгляд у наукових дослідженнях як феномену міжособистісної взаємодії. У результаті теоретичного аналізу наукових праць виявлено безпосередній вплив навколишнього середовища на формування особистості. Здійснено теоретичний та емпіричний аналіз дослідження з проблеми взаємозв'язку етнічної толерантності із особистісними станами та властивостями людини. Представлено головні результати емпіричного дослідження взаємозв'язку етнічної толерантності із комунікативною толерантністю особистості, що може бути визначальним чинником у процесі формування та становлення професійної та особистісної реалізації людини у майбутньому житті. Виявлено значущий негативний кореляційний зв'язок із такими станами та властивостями особистості, як депресивність, сором'язливість, мотивація уникнення неуспіху. Позитивний кореляційний зв'язок спостерігається між показниками етнічної толерантності й комунікабельності, поняттєвого мислення, мотивації успіху. Підтверджено думку про те, що специфіка міжетнічного спілкування може бути досліджена взаємозв'язком етнічної толерантності, комунікативної толерантності з особистісними станами та властивостями людини. Обґрунтовано необхідність використовувати та впроваджувати навчально-виховні, психологічно-педагогічні формувальні програми толерантності в сукупності цілісної особистості, враховуючи її пізнавальну, мотиваційну, емоційну сферу.

Ключові слова: комунікація, толерантність, інтолерантність, етнічна толерантність, комунікативна толерантність, міжособистісна взаємодія.

Kykhtuik O. V. Psychological Peculiarities of Personal Interethnic Communication. The article is focused on the main theoretical approaches to the concept of communication, psychological characteristics of communication. Communication barriers are considered as conventional impediments that may arise during the communication process. Psychological features of tolerance, ethnic and communicative tolerance viewed as phenomena of interpersonal interaction have been studied. The theoretical and empirical study revealed the relationship between ethnic tolerance and communication tolerance. Both kinds of tolerance affect professional and personality spheres of an individual future life. The study showed a significantly negative correlation with individual depression, shyness, motivation to avoid failure. However, positive correlation was observed between the rates of ethnic tolerance and communication skills, conceptual thinking, motivation for success. Thus the idea that the specificity of interethnic communication is associated with ethnic and communicative tolerance, human inner states and properties has been confirmed. The introduced educational, psychological and pedagogical programme, which takes into account person's cognitive, emotional and motivational features, aims at developing individual tolerance.

Keywords: communication, tolerance, intolerance, ethnic tolerance, communicative tolerance, communication, interpersonal interaction.

Кихтюк О. В. Психологические особенности межэтнического общения личности. В статье отражены основные теоретические подходы относительно понятия общения, психологических особенностей общения, коммуникации, рассмотрены условные преграды – коммуникативные барьеры, которые могут возникать в процессе общения. Обоснованы психологические особенности толерантности, этнической и коммуникативной толерантности, их рассмотрение в научных исследованиях как феномена межличностного взаимодействия. В результате теоретического анализа научных работ выявлено непосредственное влияние окружающей среды на формирование личности. Осуществлен теоретический и эмпирический анализ исследования по проблеме взаимосвязи этнической толерантности с личностными состояниями и свойствами человека. Представлены главные результаты эмпирического исследования взаимосвязи этнической толерантности с коммуникативной толерантностью личности, что может быть определяющим фактором в процессе формирования и становления профессиональной и личностной реализации человека в будущей жизни. Выявлена значимая отрицательная корреляционная связь с такими состояниями и свойствами личности, как депрессивность, застенчивость, мотивация избегания неуспеха. Положительная корреляционная связь наблюдается между показателями этнической толерантности и коммуникабельности, понятийного мышления, мотивации успеха. Подтверждено мнение о том, что специфика межэтнического общения может быть исследована взаимосвязью этнической толерантности, коммуникативной толерантности с личностными состояниями и свойствами человека. Обоснована необходимость использовать и внедрять учебно-воспитательные, психологически-педагогические формирующие программы толерантности в совокупности целостной личности, учитывая ее познавательную, мотивационную, эмоциональную сферу.

Ключевые слова: коммуникация, толерантность, интолерантность, этническая толерантность, коммуникативная толерантность, межличностное взаимодействие.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний стан соціальних, економічних, політичних змін у суспільстві та світі актуалізує проблему ефективного міжетнічного спілкування, комунікації. Проблеми етнічного характеру постають із новою силою у період кризових станів, трансформацій у всіх сферах життя в країні та світі загалом. Крізь призму спілкування люди визначають рівень сприймання, розуміння одне одного, згуртованість і конфліктність, міжособистісні взаємини, прояви толерантності/інтолерантності. Психологічні особливості міжетнічного спілкування пов'язані безпосередньо із етнічною толерантністю та комунікативною толерантністю, які можуть проявлятися у різних видах майбутньої професійної діяльності нинішніх студентів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Головною проблемою спілкування, особливо міжетнічного, є сприймання, розуміння людьми один одного, міжособистісна взаємодія, яка може проявлятися у згуртованості чи конфліктності. Тому, на думку Г. М. Андрєєвої, у соціальній психології, можна виділити комунікативний, інтерактивний, перцептивний боки спілкування в міжособистісних стосунках [1]. Комунікативний бік спілкування, у вузькому його розумінні, передбачає лише обмін інформацією між індивідами; інтерактивний – полягає в організації взаємодії між людьми; перцептивний бік означає процес сприймання та пізнання індивідами один одного під час спілкування, пошуку спільних точок дотику, взаєморозуміння. Ці грані та межі між ними є умовними, вони можуть зливатися чи доповнювати одна одну. Науковці у своїх працях виділяють такі функції спілкування, як інформаційно-комунікативна, регулятивно-комунікативна, афективно-комунікативна, а також організація спільної діяльності, пізнання людьми один одного, формування та розвиток міжособистісних стосунків [1; 2; 4; 5; 7; 8; 9].

Мета та завдання статті: здійснити теоретичний аналіз останніх досліджень понять спілкування, міжетнічного спілкування, етнічної та комунікативної толерантності як складової частини загальної толерантності особистості; емпірично з'ясувати взаємозв'язок комунікативної толерантності із етнічною толерантністю, особистісними станами та властивостями, які можуть проявлятися у процесі професійного становлення та спілкування особистості.

Методи та методики: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури з проблеми спілкування та комунікативної толерантності; *емпіричні* – тестування (методика Г. У. Солдатової «Індекс толерантності», методика Г. У. Солдатової, С. В. Рижової «Типи етнічної ідентичності», методика FPI, методики Т. Елерса «Мотивація досягнення успіху», «Мотивація уникнення невдач», методика вивчення поняттєвого мислення, методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка). Вибірку дослідження склали студенти денної та заочної форм навчання гуманітарних спеціальностей (тобто ті, котрі працюватимуть у сфері «людина–людина») Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – 125 осіб віком від 17 до 22 років.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У процесі спілкування люди обмінюються

інформацією, різними думками, почуттями, емоціями, тому спілкування – це комунікація, приймання і передавання інформації. Науковці розрізняють такі види та способи комунікації, як усний, письмовий, вербальний, невербальний та візуальний [4; 5; 11]. Таким чином, міжособистісне спілкування, або ж комунікативна взаємодія людей, відбувається переважно у вербальній (словесній) формі – у процесі мовного обміну інформацією, емоціями, почуттями, думками. На думку М. Філоненко, існують такі умовні перепони у спілкуванні, як **бар'єр взаєморозуміння** (може виникати через похибки в процесі передачі інформації); **семантичний бар'єр** (спрацьовує, коли одне і те ж висловлювання чи слово різні люди розуміють хто як, на свій лад, вкладають у них своє особистісне сприйняття як наслідок професійної діяльності); **стилістичний бар'єр** (може виникати при невідповідності стилю мови того, хто говорить, і ситуації спілкування або стилю мови і стану того, хто в цей час слухає); **логічний бар'єр** (з'являється, коли логіка міркування того, хто говорить, або занадто складна для розуміння слухача, або здається йому неправильною та суперечить прийнятній для нього манері доказів); **соціально-культурний бар'єр** (виникає через соціальні, політичні, релігійні і професійні розбіжності у поглядах, звичках, традиціях, що призводить до різного пояснення і сприйняття тих або інших понять, явищ, розумінь); **бар'єр авторитету** (виникає коли слухач не сприймає того, хто говорить, через його неавторитетність, чи у процесі спілкування з людиною, яка для співрозмовника дуже авторитетна, через що він губиться, неуважний, не знає, що відповісти); **бар'єр відносин** (з'являється через почуття ворожості, недовіри до того, хто говорить, а потім – і до інформації, яку він передає) [11]. Специфіка міжетнічного спілкування залежить від знання загальної культури співрозмовників, психологічних особливостей та результатів взаємодії між людьми, від того, як вони сприймають, розуміють, відтворюють, оцінюють себе та учасників комунікативного процесу. Міжетнічне спілкування може бути ефективним за умови взаєморозуміння, взаємоповаги, тобто, коли воно визначається толерантністю та етнічною толерантністю особистості, комунікативною толерантністю як складовою частиною соціальної.

Важливою для розуміння поняття толерантності у контексті особистості є аксіологічна психологія особистості З. С. Карпенко.

На думку вченої, саме діалогічне спілкування дає змогу включити Іншого у власний духовний світ, а також розглядати Іншого «...як повноважного партнера» [6, с. 11]. Дослідження толерантності в межах соціальної психології присвячені вивченню особливостей інтерперсональної взаємодії. Природно, що в значній кількості цих досліджень людину характеризують як цілісну особистість; проте під час вивчення особистісної толерантності до уваги потрапляють передусім соціально-психологічні чинники. На думку В. В. Москаленко, соціально-психологічними характеристиками толерантності є неупередженість в оцінці різноманітних подій, думок, зокрема терпимість до особливостей людей, здатність забезпечувати комунікативну компетентність під час спілкування [8].

Відповідно до цієї теорії у структурі феномену толерантності особистості виділяють сенсуальну та диспозиційну толерантність особистості. «Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю особистості до впливів середовища, з послабленням реагування на якийсь несприятливий фактор, зокрема, негативні впливи суб'єктів міжособистісної діяльності за рахунок зниження чутливості. Образно кажучи, сенсуальна толерантність – це терпимість, черствість, стіна. В основі диспозиційної толерантності лежить принципово інший механізм, який забезпечує терпимість особистості у взаємодії із середовищем. Ідеться про готовність особистості до певної (терпимої) реакції на середовище» [8, с. 418]. Диспозиційна толерантність особистості розглядається та описується як позиція, настанова, світосприйняття. Вона проявляється на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях людини.

В. В. Москаленко ґрунтовно аналізує фактори, що є основоположними для формування диспозиційної толерантності. До них належать соціогенетичний, мікросередовищний (власне психологічний), біогенетичний. Перший фактор – соціогенетичний – є суб'єктивно-об'єктивною умовою прояву толерантності в різних групах суспільства, зокрема у конкретних особистостей як представників цього суспільства. Цей фактор реалізується під впливом соціальних стереотипів, настанов, еталонів залежно від загальної спрямованості суспільства. Остання може бути гуманістичною, плюралістичною чи, навпаки, авторитарною, антиособистісною.

Найближче коло індивіда, так званий вплив сім'ї, професійного колективу чи неформальної групи описується через психогенетичний (мікросередовищний) фактор. Толерантність як риса особистості встановлюється саме мікросередовищним фактором, коли немає со-

ціогенетичного блокуючого впливу. Психофізіологічні особливості людини, що впливають на особистісну толерантність, описують через біогенетичний фактор. Він характеризується взаємозв'язком статевих, вікових та індивідуально-типологічних особливостей конкретної особистості [8].

Отож, подібно до соціально-екологічної моделі У. Бронфенбренера [12], диспозиційна толерантність, за В. В. Москаленко, визначається передусім найближчим оточенням особистості, яке безпосередньо впливає на формування у неї толерантного/інтолерантного ставлення до світу.

Толерантність як основу ефективної комунікативної взаємодії розглянуто у працях В. В. Бойка. Науковець здебільшого оперує поняттям комунікативна толерантність. На його думку, комунікативна толерантність має таку структуру: ситуативна, типологічна, професійна та загальна. Ставлення однієї людини до конкретного партнера по спілкуванню (колеги, дружини чи чоловіка, випадкового знайомого) характеризується ситуативним рівнем толерантності. Ставлення до збірного типу чи групи людей (представників соціальної групи, професії чи національності) визначається типологічним рівнем. Рівень професійної комунікативної толерантності проявляється під час робочого процесу, взаємодії з людьми, що зумовлена родом діяльності (учні, студенти, пацієнти, клієнти). Морально-етичні засади, риси характеру та життєвий досвід зумовлюють загальний рівень толерантності. Він може визначати інші форми комунікативної толерантності [2].

Сучасні науковці С. Л. Братченко і Г. С. Кожухар розглядають толерантність як чинник ефективної міжособистісної взаємодії [3; 7] На думку С. Л. Братченко, толерантність закладена у систему цінностей окремої людини – визнання рівності іншої людини, її прав та свобод. Вона визначає основу загальної особистісної толерантності, форму взаємодії та спілкування з іншими на засадах мирного діалогу. Міжособистісна толерантність індивіда є свідомим осмисленим вибором, при якому, маючи власне світосприйняття, світобачення та думку, іншій людині надається право думати та сприймати світ по-іншому [3]. Поділяючи погляди С. Л. Братченко, Г. С. Кожухар описала структуру міжособистісної толерантності і назвала її міжособистісною толерантністю (МОТ). Г. С. Кожухар розглядає МОТ «як складний багаторівневий та багатокomпонентний процес, суть якого полягає у свідомій та ціннісно-осмисленій інтра- та інтерпсихічній активності, що включає самовизначення та мобілізацію психологічних ресурсів для перебо-

рення емоційно-когнітивного дисонансу, пов'язаного зі сприйняттям партнера по спілкуванню. Цей процес зумовлює стан готовності сприймати та розуміти іншу людину як унікальну особистість та вступати з нею в діалогічні стосунки як із співрозмовником, що забезпечує спільні позитивні зміни (саморозвиток) їх учасників» [7, с. 33].

Результати теоретичного аналізу поняття толерантності у різних галузях психологічного знання дали змогу визначити головні напрями його дослідження: по-перше, як стійкої риси особистості, що тісно взаємопов'язана з іншими особистісними станами і властивостями; по-друге, як важливий чинник особистісного розвитку людини; по-третє, як важливу передумову ефективної інтерперсональної взаємодії та успішного функціонування особистості у групі.

Л. Г. Почебут визначила п'ять рівнів етнічної толерантності: високий позитивний, середній позитивний, нормальний, середній негативний, високий негативний [9]. Нормальна етнічна толерантність визначається в межах етнічної ідентичності, тобто повного прийняття представників іншої національності. Етнічна толерантність детермінується освітою, інакше кажучи, особи, які отримали гуманітарну освіту, проявляють вищий рівень етнічної толерантності, порівняно, наприклад, з представниками військових професій. Останнім, на думку вченої, притаманний негативний рівень етнічної толерантності.

Дослідниця визначає низку особистісних характеристик, які значною мірою пов'язані з етнічною толерантністю. До них належать агресивність та жага до ризику. Люди, яким властива підвищена агресивність, схильні до прояву негативної етнічної інтолерантності. Люди, котрі звикли ризикувати, виявляють високу етнічну толерантність. Згідно з припущеннями Л. Почебут, висока етнічна толерантність цих людей пов'язана зі здатністю ефективно долати бар'єри міжетнічної взаємодії [9].

Для діагностики особливостей комунікативної взаємодії студентів з різними рівнями етнічної толерантності, а також для встановлення зв'язку останньої з іншими її видами використовували методику діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка [2]. Ця методика дає змогу встановити, по-перше, особливості прояву всіх складників загальної комунікативної толерантності: ситуативного, типологічного, професійного і загального, а по-друге, виявити загальну комунікативну толерантність, що охоплює життєвий досвід людини, властивості її характеру, моральні принципи та забезпечує

ефективне спілкування. Студентам пропонують 45 тверджень, які оцінюються за шкалою від 0 до 3 балів, у межах якої 0 – зовсім неправильно, 1 – частково правильно, 2 – правильно значною мірою, 3 – абсолютно правильно. Усі твердження згруповані у відповідні дев'ять блоків: неприйняття і нерозуміння індивідуальності іншої людини; використання себе як еталону під час оцінки поведінки й образу думок інших людей; категоричність і консерватизм в оцінці інших людей; невміння приховувати неприємні почуття при зустрічі з некомунікабельним партнером; прагнення переробити, перевиховати партнера; прагнення уподібнити партнера собі, зробити його зручним; невміння прощати іншим помилки, незграбність, ненавмисно створені неприємності; нетерпимість до фізичного і психічного дискомфорту, створеного іншими людьми; невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших. Максимальна кількість балів за кожен блок – 15, з усіма блоками разом – 135. Чим вищий загальний бал, тим нетерпиміша особистість до оточення, тим більше виявляються тенденції до її комунікативної інтолерантності. Вивчення особистісних станів і властивостей як проявів емоційної сфери особистості здійснювалося за допомогою методики FPI [10], яка визначає такі особистісні утворення, як невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, комунікабельність, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія, емоційна лабільність, маскулінізм/фемінізм. Обґрунтованість використання саме цієї методики полягає у тому, що цей опитувальник спрямований на діагностику передусім тих станів і властивостей особистості, які мають найбільший вплив на ефективну соціальну адаптацію особистості і регуляцію поведінки, що, у свою чергу, значною мірою визначає толерантність/інтолерантність особистості.

Взаємозв'язок етнічної толерантності з іншими видами толерантності – соціальною, комунікативною, а також особистісними станами і властивостями, мотивацією досягнення успіху й уникнення невдач, поняттєвим мисленням, різними видами етнічної ідентичності та схильності до антидемократичної ідеології досліджувався за допомогою кореляційного аналізу програмного забезпечення SPSS для Windows. Оскільки кореляційний аналіз здійснювався через обрахування коефіцієнта Пірсона, то ступінь нормального розподілу значень визначався за критерієм нормальності Колмогорова–Смирнова. Розподіл значень відповідав нормальному вигляду, оскільки значущість асиметрії (Asymp.Sig.) $\geq 0,05$.

Аналіз результатів взаємозв'язку комунікативної толерантності й етнічної толерантності свідчить про наявність позитивного кореляційного зв'язку між сформованістю комунікативної й етнічної толерантності ($r = 0,188$, $p < 0,05$) (шкала вираження комунікативної толерантності має обернений порядок: чим вищий бал, тим нижча комунікативна толерантність, а шкала етнічної толерантності має прямий порядок, тому, отримавши від'ємний показник кореляції, розглядаємо його як позитивний кореляційний зв'язок між етнічною і комунікативною толерантністю). Таким чином, загальна комунікативна толерантність як сукупність ситуативної (ставлення людини до конкретного партнера по спілкуванню), типологічної (ставлення до певної групи людей, етнічної групи зокрема) визначається характерологічними особливостями особистості, її життєвим досвідом, моральними принципами, які й закладають ґрунт для етнічної толерантності людини. Дослідження етнічної толерантності з позиції системно-психологічного підходу передбачало вивчення її у контексті пізнавальної, емоційної та мотиваційної сфер особистості. Було встановлено значущі кореляційні зв'язки етнічної толерантності з такими особистісними станами і властивостями, як депресивність ($r = -0,165$, $p < 0,05$); сором'язливість ($r = -0,191$, $p < 0,05$); мотивація уникнення невдач ($r = -0,171$, $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок спостерігається між показниками етнічної толерантності і комунікабельності ($r = 0,176$, $p < 0,05$), поняттєвого мислення ($r = 0,191$, $p < 0,05$), мотивації успіху ($r = 0,174$, $p < 0,05$).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналіз результатів емпіричного та теоретичного дослідження психологічних особливостей міжетнічного спілкування свідчать про необхідність впроваджувати відповідну програму, спрямовану на формування та розвиток комунікативної, етнічної толерантності студентів, беручи до уваги цілісну особистість у сукупності мотиваційної, пізнавальної та емоційної сфер.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 376 с.
Andreeva G. Sotsialnaya psyhologia [Social psychology] / G. M. Andreeva. – Moscow : Aspect-Press, 1997. – 376 p.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций / В. В. Бойко. – СПб. : Питер, 2004. – С. 204–221.
Boiko V. V. Energiya emotsyi / V. V. Boiko. – SPb. : Piter, 2004. – P. 204–221.

3. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности из становление : материалы 9-й науч.-практ. конф. – Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 2003. – С. 104–117.
Bratchenko S. L. Psichologicheskie issledovaniya tolerantnosti v obrazovanii [Psychological basis for researches of tolarance in education] / S. L. Bratchenko // Pedagogika razvitiya: kluchevye kompetentnosti I stanovlenue : materialy 9 nauch.-prakt. konf. – Krasnoiarsk : Krasnoiar. gos. university, 2003.– P. 104–117.
4. Гриценко Т. Б. Этика ділового спілкування / Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – 344 с.
Grytsenko T. B. Etyka dilovogo spilkuvannya [Ethics of official communication] / T. B. Grytsenko. – K. : Tsentr navch. l-ry, 2007. – 344 p.
5. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування / Л. Г. Кайдалова, Л. В. Пляка. – Х. : НФаУ, 2011. – 132 с.
Kaidalova L. G. Psyhologiya spilkuvannya [Psychology of communication] / L. G. Kaidalova , L. V. Plyaka. – H. : NFaU, 2011. – 132 p.
6. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
Karpenko Z. S. Aksiologichna psyhologiya osobystosti [Axiological psychology of personality] / Z. S. Karpenko. – Ivano-Frankivs'k : Lileya-NB, 2009. – 512 p.
7. Кожухарь Г. С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности / Г. С. Кожухарь // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 3. – С. 30–40.
Kozhuhar G. S. Formy meghlichnostnoi tolerantnosti: kriterialnye priznaki i osobennosti [Forms of interactional tolarance: criteria and peculiarities] G. S. Kozhuhar // Psihologicheskiy zhurnal. – 2008. – Vol. 29, № 3. – P. 30–40.
8. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 624 с.
Moskalenko V. V. Sotsialna psyhologiya [Social psychology] / V. V. Moscalenko.– K. : Tsentr navch. l-ry, 2005. – 624 p.
9. Почебут Л. Г. Социальная психология толпы / Л. Г. Почебут. – СПб. : Речь, 2004. – 240 с. – (Серия «Психологический практикум»)
Pochebut L. G. Sotsialnaya psyhologiya tolpy [Social psychology of mass] / L. G. Pochebut. – SPb. : Rech, 2004. – 240 p.
10. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
Soldatova G. U. Psihodiagnostica tolerantnosti lichnosti [Psychodiagnosics of individual tolerance] / G. U. Soldatova. – M. : Smysl, 2008. – 172 p.
11. Філоненко М. М. Психологія спілкування / М. М. Філоненко. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 224 с.
Filonenko M. M. Psihologiya spilkuvannya [Psychology of communication] / M. M. Filonenko. – K. : Tsentr navch. l-ry, 2008. – 224 p.
12. Bronfenbrenner U. Ecological systems theory / U. Bronfenbrenner // Annals of child development. – 1979. – V. 6. – P. 187–249.